

ВЕРБОВИЙ Микола Володимирович (*Кривий Ріг, Україна*)

Із спостережень над вставними сонорними приголосними в говірках Нижньої Наддніпрянщини

Ствердіння губних приголосних в українській мові викликало появу форм на зразок *мняти, мнята* тощо, а вже під впливом таких форм, слід думати, постали так звані вставні сонорні *-м-* / *-н-*, що з'являлися спочатку лише навколо приголосних *-м-* або *-н-*. Наприклад, у текстах XVII ст. фіксуємо як появу вставного приголосного *-м-* перед наступним *-н-* у словах, де історично такої сполуки приголосних бути не могло, напр.: *Тих зась мелников Курѣнских петалисмо: Яцка Малютенка, Микити, Якова Шумейка, если чи не будет подтопления млимна Курѣнскои греблѣ од греблѣ ново пофундованной Воробѣвской. Теди так презентовали, же нѣди не будеть, як Яцко Малюта знесеть свой млин, много вода одпадеть од млинов Курѣнских* [Пирят. 1692, 91–92] (< псл. *мѣлнѣ [ЕСУМ 3, 489]), так і появу вставного сонорного *-н-* після приголосного *-м-*, напр.: *А що Процика, ѿ(вѣ)чара Ковалѣва, в Ло(х)вици ѿсажено ѿны(и) не е(ст) ты(х) гроше(й) Я(р)ма(ш)ковы(х) ... и(н)цею и не былъ з нами спо(л)нико(м) то(л)ко жъ з нами у ко(р)чѣмнѣ мѣ(д) пилъ* [ЛРК 1656, 79] (< *корѣча* (1359) < псл. *кѣгѣта [ЕСУМ 3, 46]).

На живомовний характер цього процесу для говірок Нижньої Наддніпрянщини під кінець XVIII ст., здається, може вказувати напис 1788 року *сей привѣсъ отмѣнилъ козакъ: б:шаго (бывшаго) запорожа пота-пѣ Бѣлій вслободу голуу грушовку да истоваришомъ же с-воимъ Ниван.о:омъ (Иваномъ) Загубиколесомъ* [Эварницкий 1888 I, 283]. На наш погляд, появу вставного *-н-* у формі орудного відмінка іменника *Іван* треба пояснити позиційно, оскільки в потоці мовлення маємо сполуку сонорних *-мн-*. На певне поширення цієї сполуки в розгляданих говірках може вказувати і зміна у власній назві, напр.: *Ще не було села Камнянки, а в Старіх Койдаках (вѣ трехъ верстахъ ниже Камянки) шинкував мужик* [Драгоманов 1876, 227].

Крім вставних сонорних, для північно-східних говірок XVII ст. характерним було й вирівнювання етимологічних со-

норних в окремих формах на кшталт *компанія* ~ *конпанія*, пор. тексти різних стилів XVII ст. **компания, компанія, компанія, компанія** (стп. kompanija ...) [СУМ XVI – п. п. XVII, 216], *абысмо ся злои компанѣи стерегли, абысмо з нею жаднои не мѣли сполечности, если хочем уйти грѣхов* [Радив. 1671, 355] та *Знову и люде тиш, коториш в е(д)но(й) ко(н)па(н)нѣи з небо(ж) чико(м) ихали, при(з)нали, же ѿ(н) его не хотячи заби(л)* [ЛРК 1659, 96] (другий сонорний у цьому іменнику подовжений!), *А всѣ уже не бѣгли своею компанѣю би(ти)* [ДНРМ 99 1719 Ніженський полк], *По укончанію же ти(х) хри(с)ти(н) пошли з(ъ) христинъ зо в(ъ)сею конпанѣю в шинкъ пѣна Ма(р)тоса* [ДНРМ 1732 Лубенський полк, 254]. Очевидна річ, що зміну в цьому слові сонорного -м- на приголосний -н- підтримував другий сонорний, тобто відбувалася дистантна асиміляція. Цікаво вказати, що в цей же час зміна відбувалася і в білоруській мові *компания, компаня, конпанія* (1682) [ГСБМ 15, 248].

Борис Грінченко фіксує лише іменники *компанія* '1) общество, компанія; 2) отрядъ войска' [Гр. II, 276] та *кумпанія* '1) общество, компанія; 2) компанія' [Гр. II, 324]. Для західних говірок, як свідчить словник Желехівського, звичними були так само *компанія* 'Compagnie; Gesellschaft, Kameradschaft, Partie' [Ж. 1886 I, 362] та *кумпанія* 'Compagnie, Sippenschaft, Gesellschaft' [Ж. 1886 I, 389], ця форма, найпевніше, виказує вплив польської мови [Вр. 251]. Желехівський як варіант подає форму *кунпанія*, вилучену з тексту Г. Квітки-Основ'яненка [Ж. 1886 I, 383], тобто східноукраїнську. Як розуміємо, говорити про вияв асиміляції *кумпанія* > *кунпанія* нема жодних підстав, оскільки форма *кунпанія* постала в північно-східних говірках унаслідок закономірного переходу в початковому складі голосного *о* в *у*, напр.: *команда* ~ *куманда* [Сл. Кв. Осн. II, 19], *комедія* ~ *кумедія* [Сл. Кв. Осн. II, 50]. Зміна *конпанія* ~ *кунпанія* відбулася, очевидно, ще перед XIX ст. тому що тексти Г. Квітки-Основ'яненка фіксують уже паралельне функціонування різних з походження форм розгляданого іменника: *кунпанія* (11 фіксацій) ~ *кумпанія* (1 фіксація) [Сл. Кв. Осн. II, 51]. Для Бориса Грінченка основною є форма *кумпанія*, а *кунпанія* – вторинною, пор. *кунпанія* = *кумпанія* [Гр. II, 325]. На території Нижньої Наддніпрянщини побутує конструкція *водит' кóмпу* 'приятелювати, дружити' [СГНН 2, 196], другий

елемент якої, безсумнівно, постав шляхом усічення іменника *компанія*.

Номен *кўпóл* ‘опукле покриття будівлі, баня’ [ЕСУМ 3, 148] відомий в українській та російській мовах від кінця XVIII ст., пор.: *Еродій всегда на вышших мѣстах – на шпичах и на куполах гнѣздится, будто предводитель протчим птицам* [Ск. 1781, 271], іменник *кўпол* “у російській мові від XVIII ст. У словниках – від 1780 р.” [Черных I, 455]. Здається очевидним, що до північно-східних говірок української мови цей іменник занесено з російської мови *кўпол* ‘сводь, наружность круглаго свода’ [Д. II, 220].

В українській мові під кінець XIX ст. вживані форми іменника *кўпол* зі вставними (?) сонорними *-м-* / *-н-*, напр.: *кўмпол s. купóл* [Ж. I 1886, 389], на жаль, без паспортизації, наголос на першому складі свідчить, поза всякий сумнів, про східноукраїнське походження цього іменника в розгляданому словнику, а статті *купóл* з наголошеним останнім голосним у цій праці нема. На території сучасних говірок Нижньої Наддніпрянини у цей же час функціонував іменник зі вставним (?) приголосним *-н-*: *Бачили мы и канистась, той, шо въ запорожськой церкви стоявъ; винь тежъ высокой-высокой бувъ, ажь пидъ самый кунпуль* [Эварницкий 1888 II, 199; СГНН 2, 229]. Нині в розгляданих говірках побутують обидві форми *кўмпал* та *кўнпал* ‘купол, баня’ [СГНН 2, 229], проте з огляду на діалектну заміну в цих говірках сонорного *-м-* сонорним *-н-* у сполуках з різними приголосними, наприклад, у середині слова: *ánба* ‘капут, амба’ [СГНН 1, 50], *кánбула* ‘1) риба камбала; 2) сліпа на одне око людина’ [СГНН 2 145], *канпóт* ‘компот’ [СГНН 2 146], *канпрéс* ‘компрес’ [СГНН 2 146], *данкрат* ‘домкрат’ [СГНН 1, 261], на кінці слова: *парóн* ‘паром’ [СГНН 3, 75], важко ствердити напевно, яка форма була тут первинною.

Власне, іменник *кўмпол* можемо витлумачити або як форму зі вставним сонорним приголосним (хоча фонетична причина появи тут вставного сонорного, здається, не зовсім зрозуміла), або, ймовірніше, як форму, що постала внаслідок аналогії до, наприклад, іменника(-ків?) *кумпанія* / *кунпанія* (?).

Північно-східноукраїнський арготизм *кўмпол* ‘голова’ [Горбач 1993, 134–135, 243] виник, що очевидно, шляхом пересмислення семантики форми іменника *кўмпол* ‘купол, баня’,

пор. цей українізм у російській мові *кумпол* ‘голова’ (давніші форми *кумпол*, *компол*) [ТСРС, 196], ще білоруське *кóмпал* ‘галава’ [ЕСБМ 5, 94].

У говірках Нижньої Наддніпрянщини побутує й іменник *ánгрус* ‘агрус’ [СГНН 1, 50], пор. давнішу форму слобожанських говірок *áкгрусъ* / *áгрусъ* ‘крыжовникъ’ [Павловський 1826, 96]; поява сонорного *-н-* обумовлена тут, скоріше за все, потребою складового гармонізму сполуки голосного з приголосним(и), пор. *án-ба*, але *á-грус* / *áг-рус*.

Горбач 1993	<i>Горбач О.</i> Зібрані статті. І. Арго на Україні. Мюнхен. 1993.
Гр.	<i>Грінченко Б.</i> Словарь української мови. Надрук. з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом. Т. 1–4. К. 1958.
ГСБМ	Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн. Вып. 1–21. 1982–2002.
Д.	<i>Даль В.</i> Толковый словарь живого великорусского языка. Т. I–IV. М. 1956.
ДНРМ	Ділова і народно-розмовна мова XVII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. до вид. В.А. Передриєнко. К. 1976.
Драгоманов 1876	Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. К. 1876.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 1–6. К. 1982–2012.
Ж.	<i>Желєхівський Є., Недільський С.</i> Малорусько-німецький словник. Т. I–II. Львів. 1886.
ЛРК	Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. О.М. Маштабей та ін. К. 1986.
Павловський 1826	<i>Бучко Д.Г.</i> “Словарь малороссійскаго нарѣчія” О. Павловського / З історії української мови: До 150-річчя “Грамматики” О. Павловського. К. 1972.
Пирят. 1683–1740	Книги третие мѣские Ператинские // Стороженки. Фамильный архив. Т. 6. К. 1908.
Радив.	<i>Крекотень В.І.</i> Оповідання Антонія Радивилівського. З історії української новелістики XVII ст. К. 1983.
СГНН	<i>Чабаненко В.А.</i> Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя. Т. 1–4. 1992.
Ск.	<i>Сковорода Г.</i> Повне зібрання творів: у 2 т. Т.1. К. 1973.

Сл. Кв. Осн.	Словник творів Г. Квітки-Основ'яненка: у 3 т. Т. 1–3. Харків. 1978–1979.
СУМ XVI – п. п. XVII	Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1–12, 14. Львів. 1994–2008.
ТСРС	<i>Елистратов В.С.</i> Толковый словарь русского сленга. М. 2007.
Черных	<i>Черных П.Я.</i> Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. Т. I–II. М. 1999.
Эварницкий 1888	<i>Эварницкий Д.И.</i> Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Т. 1–2. СПб. 1888.
ЭСБМ	Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1–10. Мн. 1978–2010.
Br.	<i>Brückner A.</i> Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków. 1927.

FROM THE OBSERVATIONS OF THE INSERTED SONANTS IN THE DIALECTS BY LOWER REACHES OF THE DNIEMRO

The thesis deals with a description of the inserted sonants in the dialects by lower reaches of the Dniepro. The analyzed material makes it possible to determine the time of the beginning of the permanent phonetical development in the 17th century.